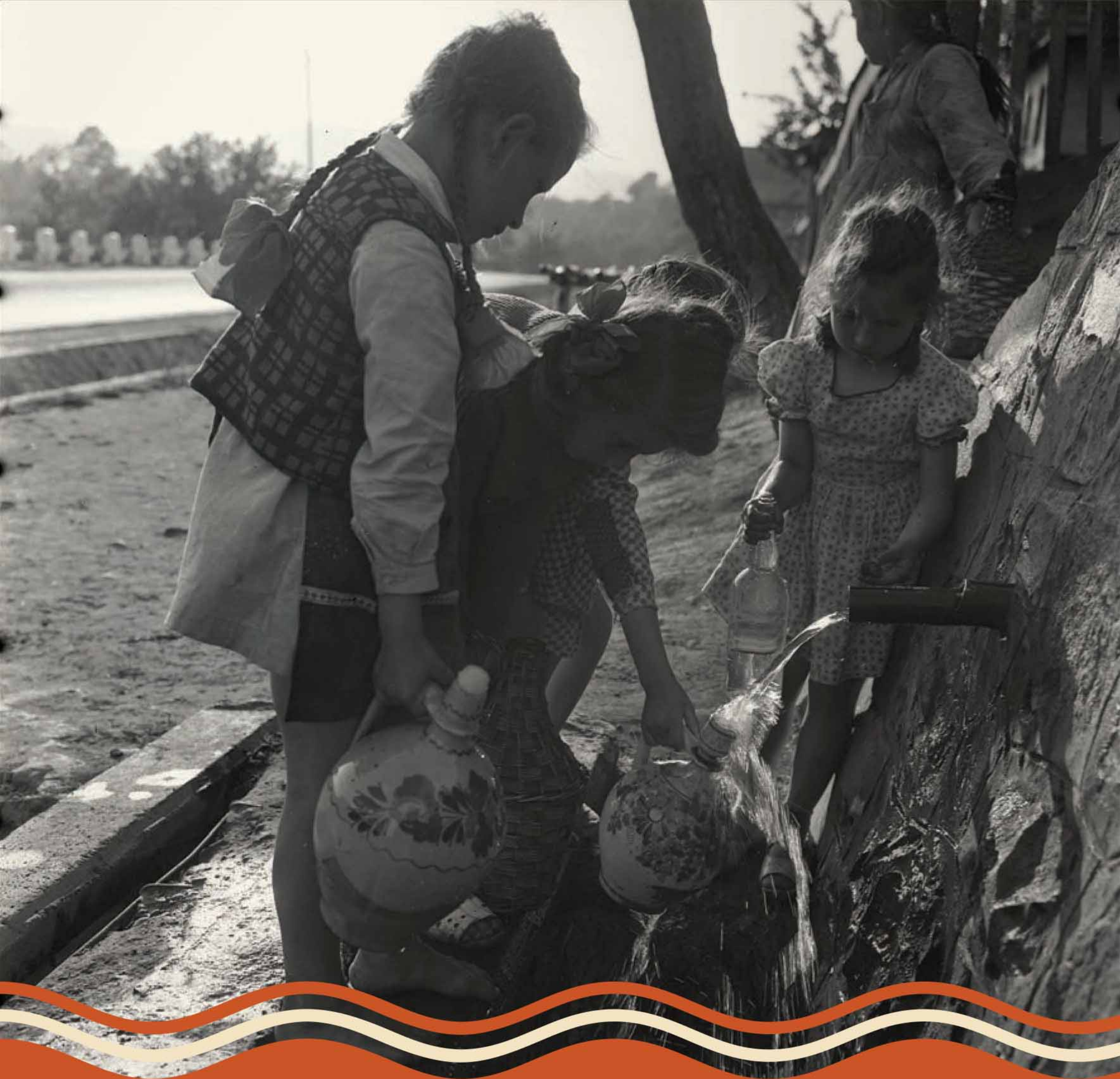

Mocsáry-Zepeczaner Valéria

Ape minerale și băi în Ținutul Secuiesc

Mocsáry-Zepeczaner Valéria

Ape minerale
și băi în Ținutul Secuiesc

Muzeul Haáz Rezső
ODORHEIU SECUIESC

Editura Haáz Rezső • Odorheiu Secuiesc • 2023

Pe copertă: Marx József: Izvor din Corund, 1967

Autorul textelor: Mocsáry-Zepeczaner Valéria
Lector: Róth András Lajos
Traducere în limba română: Rigán Lóránd
Textul în limba română a fost revăzută de: Hermann Gusztáv Mihály
Reproducții: Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș; Muzeul Național Secuiesc, Sfântu Gheorghe; Muzeul Haáz Rezső, Odorheiu Secuiesc

Pregătire tipar: IDEA PLUS, Cluj
Concepție grafică, copertă: Szentes Zágon
Tehnoredactare: Fazakas Botond

Tipar: Magic Print, Onești

Publicarea cărții a fost posibilă cu sprijinului financiar al Municipiului Odorheiu Secuiesc

MUNICIPIUL
ODORHEIU
SECUIESC

Redactor-șef: Miklós Zoltán

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
MOCSÁRY-ZEPECZANER, VALÉRIA
Ape minerale şi băi în Ținutul Secuiesc / Mocsáry-Zepeczaner Valéria. - Odorheiu Secuiesc : Editura Haáz Rezső, 2023
Conține bibliografie
ISBN 978-606-8445-32-8

615

Țara apelor minerale

„Ploaia binefăcătoare care cade din norii cerului pe pământul binecuvântat al secuilor, pe lângă faptul că hrănește lanurile de aur și vegetația luxuriantă care acoperă pământul, dizolvă gazele și mineralele din pântecele pământului și face să izvorască prețioase ape răcoritoare și tămăduitoare. Pretutindeni, în șanțuri, pe versanții munților, în păduri, ba chiar și în urma sapei, izvoare minunate de apă curg din pământul secuiesc. Multe dintre aceste izvoare ne uimesc prin bogăția compoziției lor, dar și prin frumusețea împrejurimilor.” (Hankó Vilmos: Székelyföld [Ținutul Secuiesc]. Budapest, 1896)

Cașinu Nou, Băile Fântâna Sărată

Ținutul Secuiesc este adesea numit și „țara apelor minerale”. Dar ce este, de fapt, apa minerală? Cum se formează și de ce este numită astfel? De ce este benefică pentru organismul nostru?

Înainte de a răspunde la aceste întrebări, merită să facem o mică oprire în lumea apelor. În timp ce cea mai mare parte a planetei noastre suferă deja de penurie de apă – sau va suferi în viitor –, Bazinul Carpatic și, în cadrul acestuia, Ținutul Secuiesc este chiar foarte bogat în apă. Cea mai mare parte a apelor din Bazinul Carpatic nu este însă doar simplă apă, ci apă minerală, bogată în minerale și sulfiți, benefică pentru organism.

O mare parte din apele care ies la suprafață pe teritoriul Ungariei de astăzi sunt ape termale, în jurul cărora s-a dezvoltat un turism bine organizat. În schimb, majoritatea apelor minerale din Ținutul Secuiesc ies la suprafață în formă rece sau foarte rece.

Categoria apelor minerale include toate apele care ies din adâncuri și au un conținut ridicat de minerale dizolvate. Apa minerală este un lichid complex, care conține nu numai molecule de apă, ci și substanțe anorganice dizolvate, molecule de materie organică și de gaz, microorganisme, particule microscopice de materie organică și anorganică. Majoritatea elementelor chimice ale Pământului sunt prezente în diferitele ape minerale, cele mai importante fiind carbonatul de hidrogen (HCO_3^-), clorura (Cl^-), sulfatul (SO_4^{2-}), iodul (I^-), bromul (Br^-), fluorul (Fl^-), sodiul (Na^+), potasiul (K^+), calciul (Ca^{2+}), magneziul (Mg^{2+}), fierul (Fe^{2+}; Fe^{3+}), litiul (Li^+) și aluminiul (Al^{3+}). În special în zonele vulcanice, bioxidul de carbon (CO_2) se găsește, de asemenea, dizolvat în apele minerale, o parte din el formând acid carbonic. În Ținutul Secuiesc, orice apă minerală se numește azi colocvial „borvíz", deși nu toate apele minerale pot

Harghita-Băi, 1940 (MJM)

Băile de sare, Cristuru Secuiesc, începutul secolului 20 (MJM)

fi considerate astfel. În mod tradițional, *„borvíz"* a fost denumirea utilizată pentru apele de izvor cu gust acrișor, feruginoasă și carbogazoasă, dar există o categorie distinctă pentru „apa puturoasă" (büdös víz) cu conținut de sulf, apa sărată (sós víz) și apa „szejkés", o denumire care se folosește pentru apele albicioase, tulburi, cu lapte de sulf, dar și pentru apele minerale mai puțin carbogazoase.

Efectele benefice ale apelor minerale sunt cunoscute de foarte mult timp de către localnici și acestea au fost folosite cu regularitate în scopuri curative de-a lungul istoriei. Apele minerale erau utilizate atât pentru băi curative, cât și pentru cure de băut. În timpul băii, unii dintre constituenții apei medicinale sunt absorbiți prin piele în fluxul sanguin, astfel încât pot acționa în toate părțile corpului. Prin cura de băut, mineralele dizolvate au un efect pozitiv asupra funcționării stomacului și a tractului intestinal, a echilibrului de sare și apă din organism și a organelor excretoare.

În funcție de compoziția lor, apele minerale din regiune pot fi împărțite în opt mari grupe:

1. **Ape carbogazoase**: acidul carbonic este o componentă frecventă a apelor minerale din Ținutul Secuiesc. Absorbite prin piele, acestea dilată capilarele din piele, mărind alimentarea cu sânge a pielii. Reduc ritmul cardiac și tensiunea arterială și îmbunătățesc capacitatea inimii de a face față stresului. Stimulează secreția de suc gastric în timpul curei de băut.
2. **Ape acidulate pământos-calcaroase:** favorizează formarea de acid gastric. Ajută în tratamentul bolilor inflamatorii ale tractului gastrointestinal și ale tractului urinar.
3. **Ape sulfatate:** sunt utilizate în principal extern. Au un efect vasodilatator și se folosesc și pentru afecțiunile musculo-scheletice.
4. **Ape alcaline bogate în carbonat de hidrogen:** neutralizează acidul gastric și scad glicemia. Ajută la restabilirea echilibrului de săruri minerale în urma stresului fizic.
5. **Ape feruginoase:** ajută la tratamentul suplimentar al anemiei cauzate de deficitul de fier.
6. **Ape sulfurate:** au un efect benefic asupra funcției intestinale, împreună cu carbonatul de hidrogen stimulează producția și excreția de bilă.
7. **Ape cu conținut de clorură de sodiu (NaCl):** stimulează motilitatea intestinală, excreția intestinală de apă și electroliți, și secreția biliară.
8. **Ape radioactive:** credința populară atribuie radioactivității un efect de întinerire. Sunt folosite în cure balneare și de băut, au efecte analgezice, stimulează glandele endocrine și metabolismul.

Băile Bálványos, Izvorul Transilvania

Sovata, Lacul Roșu

Oamenii care locuiesc în jurul izvoarelor minerale au exploatat de mult timp efectele deosebite ale acestor ape, însă abia la mijlocul secolului al 19-lea au fost introduse cure balneare și de băut organizate și bazate pe știința medicală.

Istoria curelor balneare

În fostul Imperiu Austro-Ungar, existau toate condițiile pentru dezvoltarea unei bogate culturi balneare. Pe lângă numeroasele izvoare minerale care ies la suprafață datorită efectelor vulcanice, climatul temperat, topografia variată și mediul natural deosebit au contribuit la crearea fenomenului specific al „vieții balneare".

Multe dintre izvoarele calde și reci și apele minerale cu proprietăți curative, care abundă pe teritoriul Ținutului Secuiesc, erau cunoscute încă din timpul Imperiului Roman. Mai târziu, în perioada medievală și la începutul perioadei moderne, așa-numitele „băi țărănești" (de obicei, bazine mici, săpate în pământ, cu laturile întărite sau căptușite cu lemn sau răchită) erau folosite în principal de către cei din mediul apropiat. În general, nu știm cu precizie când a început

Cașinu Nou, Băile Fântâna Sărată

să fie folosit câte un izvor sau loc cu apă minerală de către locuitorii din zonă dornici de vindecare.

Cultura balneară tipică a Monarhiei își are rădăcinile în ultima treime a secolului al 18-lea. În timpul domniei Mariei Terezia (1740–1780) a început și analiza științifică a apelor minerale și demonstrarea proprietăților lor medicinale. În 1763, Maria Terezia a ordonat medicilor din comitate și orașe să cartografieze și să analizeze toate apele medicinale din aria lor de activitate. În 1777, primul ghid balnear imperial, *Gesundbrunnen der österreichischen Monarchie (Izvoarele sănătății ale Monarhiei Austriece)*, a fost întocmit de medicul și profesorul vienez Heinrich Johann Nepomuk von Crantz.

Iosif al II-lea (1780–1790) a ridicat problema apelor medicinale, a stațiunilor balneare și a comerțului cu ape minerale la nivel de stat, reglementându-le prin decrete. Împăratul Francisc (1792–1835) a promovat îmbutelierea apelor minerale și dezvoltarea stațiunilor balneare în Imperiul Habsburgic, iar industria balneară a început să înflorească în timpul domniei sale. Popularitatea anumitor băi a fost favorizată și de faptul că au fost frecventate chiar de către monarh sau de

Băile Tușnad, Aleea Principală, prima jumătate a secolului 20 (MJM)

Băile Tușnad, Sala de tratament, 1911 (MJM)

membrii familiei regale. Dintre frații împăratului Francisc, arhiducele Ioan a petrecut mult timp în stațiunile balneare și a vizitat chiar și câteva stațiuni balneare mai puțin cunoscute, iar datorită Palatinului Iosif, numărul vizitatorilor stațiunilor balneare maghiare a crescut.

La valorificarea la maximum a resurselor naturale ale regiunii a contribuit atât iluminismul, cât și romantismul, prin cultul naturii, dezvoltarea medicinei și chimiei moderne și descoperirea științifică a apelor medicinale. Folosite instinctiv și pe bază experiențială timp de secole, apele minerale au început să fie utilizate în mod științific și curativ. Agricultorul austriac Vincenz Prießnitz (1799–1851) și preotul catolic german Sebastian Kneipp (1821–1897) sunt importanți pentru începuturile medicinei balneare. Din 1826, Prießnitz a început să folosească tratamentul cu apă rece în stațiunea balneară Gräfenberg pe care a fondat-o și care a definit medicina balneară până la mijlocul secolului. Kneipp a dezvoltat hidroterapia bazată pe alternanța apei calde și reci, pe care a extins-o ulterior cu o cură dietetică.

Pe lângă importanța timpului petrecut în natură și a progreselor științifice, dezvoltarea vieții balneare a necesitat și o schimbare a stilului de viață.

Băile Homorod, Restaurantul Rákossy, începutul anilor 1940 (MJM)

Îmburghezirea a adus cu ea o separare accentuată a muncii și a timpului liber, precum și nevoia de relaxare și de vacanță după munca grea.

De obicei, sezonul dura din mai până în septembrie, iar oaspeții se mutau temporar la băi pentru mai multe săptămâni, adesea împreună cu întreaga familie. Unii căutau un leac, alții recreere – sau ambele. Fiecare stațiune își avea medicul balnear, care prescria cura de băut, cura balneară și, în cazul stațiunilor aflate la mare altitudine, cura de aer care trebuia urmată pe durata sejurului.

În stațiunile balneare, ziua oaspeților începea cu cura de băut dis-de-dimineață. Apa medicinală, între două și opt decilitri, trebuia consumată de preferință pe stomacul gol, uneori amestecată cu lapte de capră, de bivoliță sau de vacă, conform indicațiilor medicului. Oaspeții o sorbeau pe îndelete, în timp ce se plimbau. Plimbarea era importantă, iar medicii balneari verificau în timpul curei de băut dacă oaspeții o făceau în mod corespunzător sau nu.

Băile aveau loc de obicei dimineața. În timpul curei, oaspetele era tratat în cameră special amenajată, într-o cadă sau într-un bazin (frigidarium). Orele de funcționare zilnică a bazinelor și a băilor cu cadă variau în funcție de stațiune,

Malnaș-Băi, începutul secolului 20 (MJM)

la fel ca și separarea pe sexe a oaspeților. În multe locuri, femeile și bărbații puteau face baie la ore diferite.

Curele de aer, folosite pentru prevenirea și vindecarea bolilor pulmonare, s-au răspândit mai ales în stațiunile aflate la mare altitudine și pe litoral. Pe lângă plimbarea și șederea în aer liber, în mai multe locuri au fost folosite și corturile de aer. Acestea erau, de fapt, niște căsuțe din scândură, cu un grilaj de lemn pe o parte. Pacientul dormea aici, învelit în pături, la aer curat.

În stațiunile balneare și alimentația corectă făcea de obicei parte din tratament. Dieta era concepută de medicii balneari, adesea individual, în combinație cu o cură de băut. Cheia era întotdeauna moderația, mai ales dacă oaspetele ținea și o cură de băut. Unii dintre oaspeți voiau să slăbească, alții voiau să ia în greutate, iar medicul balnear prescria dieta în consecință, dar existau și alimente de evitat sau recomandate în general. Pe lângă servirea „á la carte", la sfârșitul secolului al 19-lea se generalizase sistemul de pensiune, ceea ce făcea mai ieftină mâncarea.

Odată cu dezvoltarea balneologiei, disciplina care descrie și clasifică apele medicinale și cele minerale, efectele lor asupra corpului uman și utilizarea lor în scopuri terapeutice, poziția de medic balneolog a devenit din ce în ce mai recunoscută. Acesta a fost un proces îndelungat. În multe locuri, chiar și în cea mai mare parte a secolului al 19-lea, postul era ocupat de bărbieri, „maeștri de băi"

sau medici generaliști fără calificări de specialitate, care se întorceau la propriile cabinete de practică în regim independent după încheierea sezonului balnear. Astfel că, pentru o lungă perioadă de timp, medicii balneari nu au fost prea apreciați. Situația s-a îmbunătățit însă până la sfârșitul secolului: corpusul de cunoștințe a crescut și au început să apară și primele manuale de balneologie. În 1882 a fost format un comitet balneologic, care în 1891 a devenit Asociația Balneologică a Țărilor Sfintei Coroane Maghiare. În stațiunile balneare mai mari, lucrau deja mai mulți medici în mod profesionist, oferind servicii pe tot parcursul anului.

Sovata, Lacul Ursu, 1917 (MJM)

Cura nu acoperea în totalitate ziua oaspeților, astfel că administratorul stațiunii trebuia să asigure și activități de agrement adecvate. Orchestra cânta încă din timpul curei de băut de dimineață, de vreme ce oaspeții sorbeau cantitatea prescrisă de apă medicinală pe durata plimbării relaxante. Companiile de teatru ambulante vizitau stațiunile balneare în timpul sezonului, iar în stațiunile mai mari exista și câte un teatru permanent. Se organizau baluri și excursii, oaspeții au avut posibilitatea de a merge la vânătoare sau la pescuit. Până la sfârșitul secolului al 19-lea, tenisul a devenit o distracție la modă, astfel că au fost construite terenuri de tenis și în marile stațiuni balneare din Ținutul Secuiesc. Hotelul sau restaurantul avea întotdeauna și o sală de recuperare, un spațiu comunitar unde oaspeții puteau citi, discuta, juca cărți.

Cultura balneară s-a format și în Transilvania, inclusiv în Ținutul Secuiesc, dar, în ciuda dotărilor excelente ale regiunii, aceasta a rămas mult în urma stațiunilor balneare din Monarhie, de mai la vest, majoritatea apelor medicinale fiind cunoscute doar la nivel local până la mijlocul secolului al 19-lea și funcționând ca băi țărănești. Din cauza infrastructurii precare, băile secuiești erau mai greu accesibile, nu erau echipate corespunzător și, prin urmare, rămăseseră în urmă și din punct de vedere al confortului oferit, ceea ce a însemnat și un număr mai mic de vizitatori. Dintre numeroasele locuri cu apă minerală din Ținutul Secuiesc, patru s-au dezvoltat ca stațiuni balneare mai importante: începând cu mijlocul secolului al 19-lea: Borsec, Tușnad, Vâlcele și, la sfârșitul secolului 19 și începutul secolului 20, Sovata. După ce au fost construite liniile de cale ferată, trenul aducea oaspeți și de departe, dar mulți clienți mai bogați din Ținutul Secuiesc preferau să călătorească în stațiunile balneare mai îndepărtate și mai mari.

Băi importante din Ținutul Secuiesc

Vâlcele

Stațiunea balneară este situată în regiunea Bazinul Baraolt, în actualul județ Covasna. Datorită apelor sale extrem de bogate în fier, a atras atenția în a doua jumătate a secolului al 18-lea, iar familiile nobile din zonă au construit vile în apropierea fântânilor cu apă minerală. Dezvoltarea stațiunii a început în a doua jumătate a secolului al 19-lea, iar în perioada sa de glorie, Vâlcele a fost una dintre cele mai vizitate stațiuni din Ținutul Secuiesc. Satul avea atât bazine calde, cât și reci, dar accentul principal era pe curele de băut. Până la sfârșitul secolului al 19-lea, stațiunea a fost cea mai ușor accesibilă dintre băile secuiești majore, la o oră de mers cu carul de la gara din Feldioara.

Vâlcele, 1907 (MJM)

Băile reci interioare și exterioare aveau secții separate pentru bărbați și femei. Pentru curele de băut, Fântâna Ana sau Fântâna Principală și Izvorul Arhiducelui Iosif erau cele mai folosite, apa de la Fântâna Anna fiind chiar și îmbuteliată. Pentru a lua apă din fântână se foloseau ulcioare, din care apa era turnată în paharele oaspeților. Apele Izvorului Diana alimentau baia caldă, care la începutul anilor 1900 avea 14 cabine cu căzi de lemn, ciment și porțelan. Stațiunea balneară nu avea un hotel administrat de conducerea stațiunii, dar existau mai multe opțiuni de cazare private, două locuri de luat masa – restaurantul pentru publicul larg și cel dietetic, unde se pregăteau mese speciale pentru pacienții cu afecțiuni stomacale, intestinale și hepatice.

„Mergând prin stațiune, vedem, una după alta, clădirea principală mare a băii calde și a sălii de recuperare a contelui Nemes, Izvorul Iosif, apartamentul directorului și al medicului stațiunii balneare, institutul de fizioterapie, restaurantul dietetic, restaurantul mare, iar de cealaltă parte a pârâului, un șir întreg de case private și hoteluri frumoase, stația de tratare a apei minerale, promenada acoperită pentru 600 de persoane, farmacia, faimoasa fântână principală, oficiul

Vâlcele, Fântâna Principală, 1905 (MJM)

Vâlcele, Băile Lobogó, 1908 (MHR)

poștal și telegrafic, marea casă Bogdán, casa elvețiană și drăguțele case Béldy, Székely etc. În casele și vilele care sunt în prezent administrate de conducerea stațiunii balneare, se pot găsi camere deosebit de frumoase și bine mobilate, la prețuri cuprinse între 1 și 6 coroane." (Erdély [Transilvania], 1902, An XI, Nr. 1-12)

După cel de-al Doilea Război Mondial, a avut însă loc și declinul stațiunii. În zilele noastre, aceasta a fost renovată în cadrul proiectului Drumul Apelor Minerale, dar infrastructura satului nu este potrivită pentru a deservi un număr mare de turiști.

Borsec

Băile Borsec se află într-o vale frumoasă, înconjurată de păduri de pini, în partea de nord a Depresiunii Giurgeului, acum parte a județului Harghita. Pe lângă numeroasele izvoare, împrejurimile sale îl transformă într-o stațiune balneară ideală.

Borsec, 1930 (MJM)

Locația sa izolată a făcut ca accesul să fie dificil. Până în 1909, când calea ferată a ajuns și în această stațiune balneară, cea mai apropiată gară era la Piatra Neamț, în Moldova, la 85 km de Borsec. Gara din Reghin se află la 95 km, iar cea din Brașov la 189 km. Și de la cea mai apropiată gară, oaspeții trebuiau să mai facă câteva ore cu diligența.

Îmbutelierea apei minerale din Borsec are o istorie de peste două sute de ani, aceasta fiind, până în prezent, cea mai îmbuteliată apă din Ținutul Secuiesc. Doi cetățeni din Viena, Valentin Günther și Anton Zimmethausen, au decis să înceapă un comerț cu apă și, în 1804, au închiriat teritoriul Borsecului de la Composesoratul Ditrău și Lăzarea. Ei au construit și un atelier („hută") de sticlărie, în 1806 sticlele pentru apă minerală fiind deja produse la nivel local. Potrivit doctorului János Szilvássy, medicul balnear din Borsec, în 1889 au fost îmbuteliate în total 3.161.916 sticle de apă minerală. „Oamenii cu apa minerală" au livrat circa două milioane de sticle de apă în toată Transilvania, iar restul a fost exportat pretutindeni în lume, din Balcani până în America de Nord.

Stațiunea balneară era formată din Borsecul de Jos și Borsecul de Sus. Aceasta din urmă era stațiunea balneară propriu-zisă, în timp ce în Borsecul de Jos se aflau „huta” de sticle, moara zdrobitoare și fabrica de cherestea, mina de cărbune, birourile și locuințele muncitorilor.

Condițiile de locuire din stațiunea balneară de la sfârșitul secolului 19 și începutul secolului 20 răspundeau nevoilor și bugetelor clasei de mijloc. În 1894, stațiunea avea 40 de cabane cu 500 de camere. Oaspeții care nu își aveau propria gospodărie la stațiunea balneară puteau alege dintre mai multe restaurante. În această perioadă, au fost în folosință șapte fântâni de băut, Fântâna Principală și Fântâna Kossuth fiind cele mai populare. Pe patru izvoare reci, bogate în acid carbonic, au fost construite „frigidarii” (bazine): Ó-Sáros, Új-Sáros, Lázár și Lobogó. *„Sau, mai degrabă, izvoarele abundente de apă minerală se transformă ele însele în frigidaria, astfel încât te poți scălda în izvorul care iese proaspăt și cu mare putere la suprafață, iar bulele de acid carbonic de mărimea unui pumn mențin apa ca și cum în continuă fierbere, în flăcări.” (Erdély [Transilvania], 1894, An III, Nr. 6)* Borsec avea și o baie caldă. Soprana Lujza Blaha, „privighetoarea națiunii”, a petrecut câteva săptămâni aici în 1882, iar la

Borsec, Fântâna Principală, între anii 1947–1965 (MJM)

sfârșitul vacanței sale a susținut și un concert pentru oaspeți. De asemenea, și actrița Mari Jászai a vizitat băile de la Borsec în repetate rânduri.

Al Doilea Război Mondial a provocat însă mari pagube și aici. În perioada socialistă, stațiunea balneară a fost naționalizată. În ciuda deteriorării continue a stării sale, aceasta a avut un flux constant de vizitatori datorită vacanțelor organizate, dar după 1989 a încetat să mai funcționeze. Începând cu anii 2000, din ce în ce mai multe părți ale orașului balnear au fost renovate.

Borsec, îmbutelierea apei minerale, 1963 (MHR)

Băile Tușnad, 1922 (MJM)

Băile Tușnad

Băile Tușnad se află într-o vale îngustă, între munți înalți, în extremitatea sudică a Scaunului Ciucului, în actualul județ Harghita. Locația adăpostită, înconjurată de pini, oferă un mediu ideal pentru relaxare și recuperare.

Apele acidulate de la Tușnad sunt cunoscute din timpuri mai vechi – zona fiind numită și Beszédesmező („Câmpul grăitor"), probabil din cauza numeroaselor izvoare de apă minerală care ies aici la suprafață –, dar dezvoltarea ca stațiune balneară a început doar în anii 1840, când o societate pe acțiuni înființată special în acest scop a cumpărat uzufructul zonei.

În 1897, a fost construită linia de cale ferată de la Sibiu la Miercurea Ciuc, Băile Tușnad devenind astfel singura stațiune balneară din Ținutul Secuiesc cu o gară

Băile Tușnad, Sala de tratament, sfârșitul secolului 19 (MJM)

proprie. Anterior, se putea ajunge la stațiunea balneară din cele mai apropiate gări, din Sfântu Gheorghe sau din Augustin, cu birja.

Pe lângă numeroasele surse de apă minerală, stațiunea era vizitată și pentru mofete. În pădurea care înconjoară Băile Tușnad au fost create trasee de plimbare, iar zona este bogată și în trasee de drumeție.

„În centrul stațiunii balneare se află lunga promenadă acoperită. La aceasta se adaugă o sală spațioasă de recuperare, cu un salon, o sală de lectură și o sală de mese. Vizavi se află clădirea impunătoare și ornamentată a băii, construită în 1889, cu patru frigidaria mari, patru băi de salon reci, paisprezece băi frumoase de porțelan, dușuri bune și o sală de masaj bine echipată.” (Fővárosi Lapok [File de capitală], 17.07.1892, Nr. 197)

Ca și celelalte stațiuni balneare importante, și Băile Tușnad au fost vizitate în anii socialismului, dar apoi au căzut treptat în stare de degradare. Dezvoltarea stațiunii balneare în anii 2000 a adus un nou avânt, astfel încât Tușnadul a redevenit o stațiune balneară de interes național.

Băile Tușnad, 1963 (MHR)

Sovata

Primele mențiuni scrise despre lacurile sărate de la Sovata, situate în actualul județ Mureș, la granița estică a fostului Scaun al Mureșului, datează din secolul al 18-lea, dar apa sărată era folosită și mai devreme, pentru proprietățile sale medicinale. Dizolvarea sării în sol, facilitată în mare măsură de cursurile de apă din zonă, crează depresiuni în care se acumulează apa sărată, creând lacuri.

Prima baie organizată de la Sovata a fost construită în a doua jumătate a secolului al 19-lea de către József Veress sub numele de Băile Géra, cu un frigidarium și cu căzi de baie. Lângă baie au fost ridicate clădiri rezidențiale, un restaurant și o sală de dans. Așa-numitul Stațiunea de Jos s-a dezvoltat în jurul Băilor Géra. Veress a construit și cabine de scăldat pe malul Lacului Negru, cel mai vechi lac din Sovata. Până la sfârșitul secolului, aici au fost construite și vile balneare și au apărut primele hoteluri din Sovata.

Sovata, Lacul Roșu, 1903 (MJM)

Sovata, Lacul Negru, 1906 (MJM)

Cel mai faimos lac al Sovatei, Lacul Ursu, s-a format între anii 1875 și 1879. Pârâul subteran din zonă s-a înfundat, iar fâneața de deasupra lui s-a prăbușit. Dolina rezultată a început să se umple de apă datorită pâraielor care curgeau prin zonă și a ploilor, dizolvând munții de sare din jur. Apariția fenomenului heliotermic se datorează izvoarelor de apă dulce care se varsă în lacul sărat. Concentrația de sare este foarte mare pe fundul lacului și scade treptat spre suprafață. Datorită cursurilor de apă care alimentează lacul, stratul de apă dulce de la suprafață absoarbe și stochează energia termică a soarelui în straturile superioare. Fenomenul se manifestă cel mai puternic înainte de sezonul de îmbăiere, când oaspeții stațiunii care se scaldă nu agită încă apa. Lacul Ursu este cel mai mare lac sărat cu această proprietate foarte rară.

Potențialul Lacului Ursu a fost recunoscut pentru prima dată de Lajos Illyés Sófalvi, care și-a construit propria vilă pe malul lacului în 1894. El a obținut drept de folosință exclusivă, iar apoi și licența de baie și, în 1900, a fondat stațiunea Felső-Szováta (Sovata de Sus). Lacul a fost inițial cunoscut sub numele de Lacul Illyés. Inițial, oaspeții au avut la dispoziție un hotel cu 14 camere și 15 cabine

Sovata, Lacul Ursu, 1908 (MJM)

de baie, dar interesul deosebit pentru zonă a necesitat în curând construcții suplimentare, astfel că în sezonul următor au fost construite încă 15 cabine de baie, precum și căzi pentru baie caldă, în care se pompa apă din Lacul Ursu, și, în sfârșit, a fost ridicat chiar și un hotel mai mare. Datorită numărului tot mai mare de vizitatori, dar și dezvoltării orașului, acesta s-a transformat rapid într-o stațiune balneară renumită în întreaga Europă.

La începutul secolului trecut, Sovata a fost vizitată de mulți oaspeți celebri. Faimoasa actriță a vremii, Mari Jászai și-a petrecut aici sezonul balnear în 1905–1907. Purtând o pălărie cu un voal albastru și lung, artista se plimba cu pluta pe Lacul Ursu, bucurându-se de aerul sărat, iar dacă cineva fuma în apropierea ei, îi lua imediat trabucul din mână. Ea a organizat baluri și serate artistice pentru oaspeții stațiunii balneare, ale căror încasări le-a donat pentru construirea unei fântâni. Astfel a ajuns să fie construit la Sovata Izvorul Mária, care poartă numele lui Mari Jászai.

Al Doilea Război Mondial a provocat daune considerabile la Sovata, dar ulterior dezvoltarea a continuat neîntrerupt până în anii 1980. În urma unei scurte

Sovata, Lacul Ursu, 1909 (MJM)

Sovata, plimbare cu barca pe Lacul Ursu, 1909 (MJM)

Sovata, înnot cu pluta pe Lacul Ursu, 1920 (MJM)

perioade de declin, după 1989, Sovata a cunoscut un nou avânt datorită acționarilor străini și este în continuare una dintre cele mai vizitate stațiuni balneare din țară.

Stațiuni balneare mai mici

Pe lângă cele patru băi majore de renume internațional, nu trebuie să uităm nici de stațiunile balneare mai mici, care au jucat un rol foarte important în viața balneară locală.

În regiunea istorică Trei Scaune, în actualul județ Covasna, merită vizitate **Băile Bálványos**. Denumirea se referă în prezent la trei stațiuni: Băile Puturoasa din Turia, Băile Csiszár și Băile Transilvania. Băile Bálványos au fost construite relativ târziu. Până la jumătatea secolului al 19-lea doar localnicii știau despre efectele benefice ale apelor de aici și ale peșterilor pline de gaze vindecătoare. Băile țărănești au apărut pentru prima dată în zona Poienii Sărate. În căutarea unui leac, oamenii se adăposteau în corturi primitive și în colibe din lemn cioplit, iar mai târziu s-au construit căsuțe de lemn. Spațiul care a rezultat a primit

Băile Bálványos, 1913 (MJM)

Băile Bálványos, 1906 (MJM)

denumirea de Băile Puturoasa. Baronul Gábor Apor a construit aici la sfârșitul secolului un sanatoriu bine dotat, care adăpostea și un institut de hidroterapie, iar Băile Puturoasa au început să fie numite Băile Bálványos. Prima fabrică maghiară de acid carbonic a fost construită în valea pârâului Bálványos. Gazul din Peștera Puturoasa a fost transportat prin conducte până la fabrică, unde a fost lichefiat și îmbuteliat. Însă, după Primul Război Mondial, și aceste băi au intrat în declin. Clădirea stațiunii balneare a fost demolată, iar pe locul ei a fost construit, în anii 1930, un sanatoriu de pneumologie. Acesta a fost închis în anii 1970 și transformat în hotel. În prezent, aici funcționează complexul hotelier și spa-ul Bálványos Resort.

Sub Cetatea Bálványos, la mijlocul secolului al 19-lea, au fost construite Băile Várpadi. În prima jumătate a secolului al 20-lea, acestea au intrat în proprietatea Băncii Transilvania și au fost redenumite Băile Transilvania.

Pe la cumpăna dintre secole, Dénes Csiszár, distilator din Târgu Secuiesc, a înființat o baie pe versantul Muntelui Ciomatu, care a fost naționalizată în perioada socialistă, dar spre deosebire de majoritatea stațiunilor balneare mai mici, a rămas o zonă balneară plină de viață chiar și în epoca respectivă. În prezent,

este deținută de strănepoții lui Dénes Csiszár, care încearcă să îl readucă la gloria de odinioară.

Pe lângă apele sale minerale, specialitatea stațiunii Turia este reprezentată de numărul mare de mofete sau „emanații puturoase”, de bioxid de carbon. Aceste fenomene sunt datorate urmărilor activităților vulcanice. Proprietățile curative ale bioxidului de carbon astfel produs au fost cunoscute și folosite deja de cultura balneară romană, în special în tratamentul bolilor cardiovasculare și al afecțiunilor artritice. Utilizarea fără măsurile de precauție adecvate este periculoasă. Pe versantul Muntelui Puturosu, deasupra Poienii Sărate, se află Peştera Puturosu, numită astfel după mirosul caracteristic de bioxid de carbon amestecat cu hidrogen sulfurat și gaze nobile, care amintește de ouăle stricate. Mór Jókai o numește „pridvorul iadului” în romanul său *Bálványosvár* (Cetatea Bálványos). Înainte ca proprietățile sale medicinale să fie descoperite, sulful depus în interiorul peșterii a fost exploatat. Pe lângă efectele benefice ale gazului din peșteră, apa care se precipita pe pereți a fost folosită pentru a vindeca bolile oculare.

Băile Șugaș, 1909 (MJM)

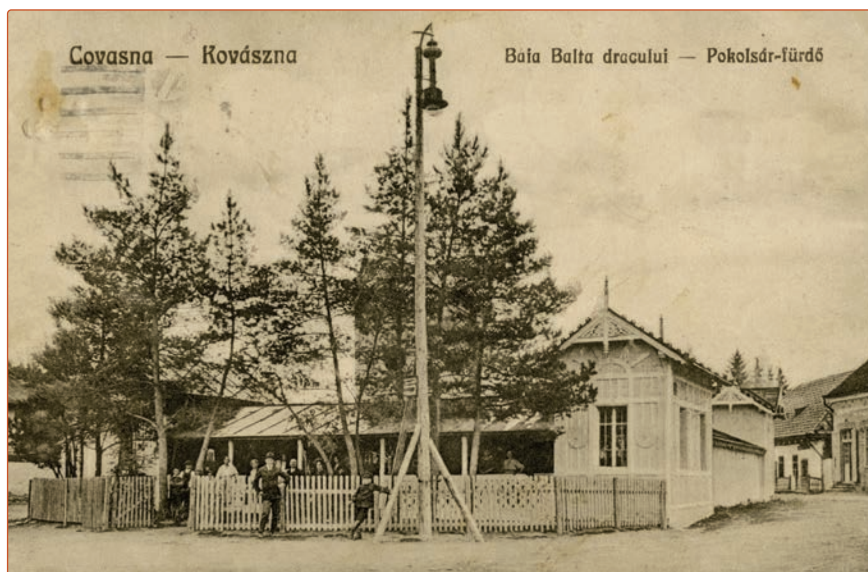

Băile Șugaș, anii 1930 (MNS)

Pe versantul Muntelui Puturosu se află mai multe izvoare minerale cu o mare varietate de compoziții ale apelor. O caracteristică a acestor ape minerale este că sunt foarte reci. Se recomandă doar câteva minute de utilizare, deși sunt foarte folositoare în prevenirea reumatismului. Pe lângă acidul carbonic, sunt extrem de bogate în fier. Cele mai rare ape minerale din regiune sunt la Băile Fetelor Apor, cunoscute și sub numele de Băile cu Alaun. Aceasta este singura zonă din Europa în care se găsesc izvoare cu acid sulfuric. Zona are, de asemenea, unele izvoare naturale cu efecte radioactive.

Frumosul mediu natural al Băilor Bálványos au făcut din acestea un loc popular pentru cei care doresc să se relaxeze, cu numeroase posibilități de excursii. În apropiere se află Lacul Sfânta Ana, singurul lac vulcanic din Europa Centrală și de Est.

După căderea socialismului, și aici a început un proces asemănător ca și în multe alte stațiuni balneare – natura a pus din nou stăpânire pe aceste stațiuni.

Covasna, Baia Balta Dracului, anii 1920 (MJM)

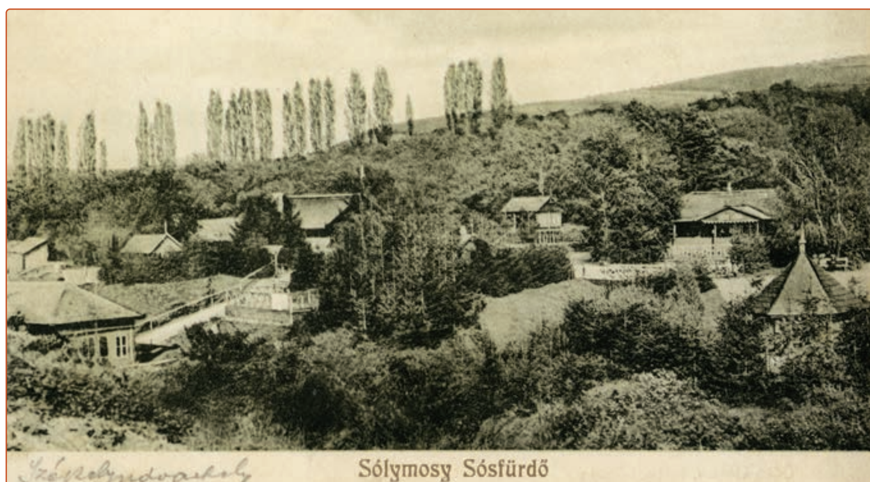
Cu toate acestea, în zilele noastre, vechea splendoare a Băilor Bálványos a fost recuperată, cel puțin parțial.

La câțiva kilometri distanță de Sfântu Gheorghe, în Munții Baraolt, se află stațiunea balneară **Băile Șugaș**, care este mai populară printre localnici. Această stațiune a fost construită tot în a doua jumătate a secolului al 19-lea. Una dintre atracțiile sale este Gőzlő sau Gyilkos-barlang (Peștera Ucigașă), unde bolnavii de reumatism căutau vindecarea cu ajutorul bioxidului de carbon care se scurge aici în mod constant. Izvoarele sale sunt potrivite atât pentru cure de băut, cât și pentru băi, afecțiuni stomacale și intestinale, afecțiuni reumatice și boli cardiovasculare. Băile Șugaș a fost renovate la începutul anilor 2000 ca parte a programului Drumul Apelor Minerale și de atunci s-a bucurat de o popularitate neîntreruptă, în special în rândul localnicilor.

Călătorind în regiunea Trei Scaune, nu putem ocoli nici orașul **Covasna**, care este cunoscut sub numele de „orașul celor o mie de ape minerale" datorită numeroaselor sale izvoare minerale. Datorită activității postvulcanice din vechea

Covasna, Baia Balta Dracului, 1901 (MJM)

Odorheiu Secuiesc, Băile Solymossy, între anii 1900–1912 (MJM)

Odorheiu Secuiesc, Băile Solymossy, între anii 1897–1910 (MHR)

piață a orașului, s-a format aici un izvor special, așa-numitul Pokolsár (Balta Dracului). Erupția constantă de bioxid de carbon face ca vulcanul noroios să colcăie constant. De-a lungul timpului, acesta a și erupt în mod repetat, inundând piața principală. Institutul Balnear Pokolsár a fost deschis aici în 1881. În secolul al 19-lea și la începutul secolului al 20-lea, Covasna a fost un oraș balnear activ, care folosea atât nămolul din Balta Dracului, cât și apele minerale locale pentru tratamente. Astăzi, nu mai există nicio baie publică în oraș și, din cauza înfundării, Balta Dracului nu mai poate fi utilizată pentru tratament. Fenomenul, unic în Europa, poate fi admirat doar într-o instalație acoperită din piața principală a orașului. Cu toate acestea, orașul este încă un centru pentru tratamentul bolilor cardiovasculare, datorită calității excepționale a aerului.

În trecut, stațiuni balneare au existat și la Odorheiu Secuiesc, centrul Scaunului Odorhei, dintre care au supraviețuit însă doar Băile Seiche, în apropierea orașului.

Băile Solymossy (sau Sóskerti) au fost fondate de farmacistul János Solymossy în 1879. Inițial, aici era o baie cu apă sărată și rece, cu un bazin de 24 m^3, căptușit cu scânduri. În 1897, baia a devenit proprietatea lui Endre Solymossy,

Odorheiu Secuiesc, Băile Gergely, îneputul secolului 20 (MHR)

Odorheiu Secuiesc, Lacul Negru, mijlocul secolului 20 (MHR)

Odorheiu Secuiesc, Lacul Negru, mijlocul secolului 20 (MHR)

care a renovat-o și a înființat și o baie cu apă sărată caldă. Baia a fost distrusă de o alunecare de teren în 1912.

Băile Gergely (sau Băile Sărate Fernengel) au fost fondate în 1892 pe malul stâng al Târnavei Mari, cu un frigidarium și 12 căzi de baie. Ulterior, au fost cumpărate și renovate de comerciantul Gyula Fernengel în 1919 și au funcționat până în 1944.

Lacul Negru a fost cândva o baie sumar amenajată, căptușită cu scânduri, lângă fosta Grădină a Colegiului, în apropierea căii ferate. Apa sa a fost mâloasă și saturată cu metan. Sursa acesteia s-a înfundat în anii 1950.

Corund, Fântâna Principală, după 1920 (MJM)

Corund, 1963 (MHR)

Băile Corund, cu ape minerale carbogazoase cu compoziții variate și izvoare sărate, au funcționat între secolul al 18-lea și primele decenii ale secolului al 20-lea. Conform surselor, apa de la Corund a fost prima apă minerală îmbuteliată din întregul Ținut Secuiesc, începând încă din 1792. La fel ca și alte stațiuni balneare, a început să fie mai frecventată la mijlocul secolului al 19-lea. Stațiunea a intrat în declin după Primul Război Mondial. Înainte de cel de-al Doilea Război Mondial a ajuns în proprietate privată, iar proprietarul de atunci a plantat terenul cu porumb. La mijlocul anilor 2010, băile au fost renovate la inițiativa Societății pentru Conservarea Naturii Corund-Praid.

Balázs Orbán menționează **Băile Homorod** din Munții Harghita ca fiind cea mai vizitată stațiune balneară din Transilvania la mijlocul secolului al 18-lea, a cărei glorie a apus odată cu ascensiunea concurenților săi (Corund, Băile Borsec și Băile Tușnad), dar care era încă o stațiune populară în secolul al 19-lea. Două dintre izvoarele sale minerale erau folosite pentru băut și două pentru baie, sub formă de frigidaria și băi cu căzi. Din ultimul deceniu al secolului al 19-lea, a fost închiriată de Ármin Koncz, un

Băile Homorod, Fântâna Principală și Baia Rece, pe la 1900 (MJM)

Băile Homorod, pe la 1900 (MHR)

farmacist din Odorheiu Secuiesc, care și comercializa apa minerală îmbuteliată. După cel de-al Doilea Război Mondial, și Băile Homorod au intrat în declin, în perioada socialistă fiind organizate tabere de vacanță pentru copii în vilele și casele de vacanță din stațiune. În prezent, lângă Izvorul Lobogó se află o pensiune, un centru de agrement, o pârtie de schi și pistă de bob pe șine.

Cunoscut pentru mina sa de sare și băile cu apă sărată, **Praidul** este centrul Ținutului Sării. Primele bazine de baie au fost săpate de mineri în timpul exploatării de suprafață a sării. Acestea s-au umplut cu apă sărată și astfel s-au creat lacuri sărate, cunoscute în toată Transilvania încă din secolele al 17-lea și al 18-lea. În timpul ruperii unui baraj în 1761, apa din lacurile sărate s-a revărsat în Târnava Mică, otrăvindu-i fauna. Acest lucru a împiedicat și creșterea stațiunii balneare, care a început să se dezvolte din nou abia la sfârșitul secolului al 19-lea. Din fericire, dezvoltarea a fost constantă de atunci. Vizitatorii sunt așteptați și astăzi de trei stațiuni balneare, iar cei care suferă de probleme respiratorii cronice își pot găsi vindecarea în adâncurile salinei.

Praid, mijlocul secolului 20 (MJM)

Praid, 1963 (MHR)

Băile Seiche

Apele medicinale de la Băile Seiche au fost folosite de localnici de secole, dar multă vreme doar ca „băi țărănești”. Prima mențiune scrisă cunoscută despre Seiche provine din al doilea volum al operei *Diaetetica* a lui István Kibédi Mátyus (1725–1802), publicat în 1766: *„În unele, la sărurile medii s-a lipit niște pământ alb, sulfuros, care strică gustul și mirosul, dar ajută mult la efectul de relaxare. Extern, usucă rănile proaspete și coșurile de pe piele, dacă sunt spălate cu această apă. O astfel de apă este apa acră de la Sâmbătești, dar și cea a izvorului puturos, care seamănă foarte mult cu apa mării.”*

Soția baronului János Orbán, Eugénia Knechtel, a cumpărat Băile Seiche în 1866, iar în 1871 le-a donat fiului ei, Balázs Orbán, care a și început să restaureze băile, aflate într-o stare destul de neglijată la acea vreme, cheltuindu-și în acest scop o parte din onorariul de deputat. Pe partea dinspre Polonița a drumului

Băile Seiche, anii 1920 (MJM)

el a construit Hanul Mare, care putea servi și o sută de persoane în același timp, denumit după Principele Mózes Székely. Pe lângă spectacolele de dans, a oferit și alte forme de divertisment pentru oaspeți, de la cafeneaua de pe lângă restaurant până la masa de biliard și bibliotecă. În fața clădirii a construit și o promenadă acoperită, după moda vremii. Casa Kossuth a fost construită lângă restaurant în 1872. Micile vile pe care le-a construit au fost denumite după personalități istorice, cum ar fi Casa Ilona Zrínyi (casa privată a lui Balázs Orbán), Casa Rákóczi sau Casa Mikes. În fața casei de baie a creat un parc cu o fântână arteziană. În locul vechilor clădiri de băi din lemn, dărăpănate, au fost ridicate clădiri din piatră, iar băile calde au fost dotate cu 16 camere de băi și cu 24 de căzi de porțelan. Atât bazinul cald, cât și cel rece erau alimentate de la Izvorul Attila, în timp ce Izvorul Sarolta era folosit pentru apă potabilă.

Seiche era vizitată nu numai de locuitorii din Odorheiu Secuiesc, ci și de un număr considerabil de oaspeți – având în vedere dimensiunile sale reduse – din alte localități. În perioada sa de glorie, stațiunea putea găzdui până la 340 de

persoane. Ziarele contemporane relatează despre prețurile excepțional de mici și despre atmosfera familială a stațiunii balneare.

Seiche a rămas un loc preferat al lui Balázs Orbán până la moartea sa în 1890. Conform testamentului său, el a fost înmormântat aici. După moartea sa, stațiunea balneară a căzut încet-încet în ruină pe parcursul îndelungatelor litigii între moștenitorii numiți în testamentul său.

Mormântul lui Balázs Orbán de la Băile Seiche, 1967 (MHR)

Până la sfârșitul anilor 1970, transportul apei minerale de la Seiche cu carele cu bivoli era o curiozitate a Odorheiului. Apa minerală era turnată în zori în ulcioare de lut deasupra Izvorului Sarolta. Ulcioarele au fost încărcate în compartimentele căruțelor târâte încet de bivoli spre oraș. Fiecare ulcior avea și un număr, indicând familia căreia îi aparținea, iar în uși se afla deja perechea goală a fiecăruia. Transportatorii de apă minerală schimbau ulciorul gol cu cel plin,

Băile Seiche, 1968 (MHR)

Car cu bivoli, anii 1940 (MHR)

astfel încât căruțele care se deplasau încet prin oraș nici măcar nu trebuiau să se oprească. Mai târziu, bivolii au fost înlocuiți de tractoare.

„Se ivesc zorile... Valea dintre Horvás și Piatra Mare se umple încetișor de lumină. Contururile clădirilor din apropierea izvorului devin din ce în ce mai clare. Valurile de ceață care se ridică dinspre pârâu se disting tot mai clar de petele întunecate de copaci și tufișuri de-a lungul malului. Pădurile tac. Drumul ce șerpuiește alb dinspre Lupeni e încă pustiu. Dintr-o dată, o voce bărbătească răgușită rupe tăcerea: – Ho, Gyuri ho! În urma sa, trosnetele căruțelor lente, zgomotul surd al pașilor animalelor și strigătele căruțașilor se lovesc de dealurile împădurite și stufoase care se ridică de o parte și de alta... De multe decenii, tot așa începe câte o nouă zi la Izvorul Seiche de lângă Odorheiu Secuiesc. Fie că e un răsărit de primăvară cu aer parfumat, fie că e o dimineață de vară zâmbitoare, o dimineață de toamnă cețoasă și noroioasă sau o noapte de iarnă cu viscol, în jurul orei cinci, căruțele încărcate cu ulcioarele cu apa minerală încep să iasă pe drumul spre oraș. Izvorul nu se află la mai mult de o sută de metri de drum, dar acea sută de metri este un urcuș abrupt. Patru bivoli trag cele două căruțe

mai mici, șase pe cele trei mai mari. Căruțele ciudate, care aduc aminte parcă de niște cutii uriașe, încep să se îndrepte spre oraș. Cei mai mulți dintre localnici încă dorm. Mașinile stau oprite în ateliere, birourile și școlile sunt încă goale, magazinele părăsite, sobele încă reci în bucătării, iar străzile liniștite și pustii. Dar pe drumul dinspre Lupeni, printre pădurile și câmpiile care se trezesc, căruțele cu bivoli vin încetișor, aducând apa minerală, cu gust de petrol și de nebăut, după spusele străinilor – sau mai bună ca orice băutură din lume, după localnici... Cel ce vizitează pentru prima dată orașul va fi uimit să vadă că în aproape fiecare ușă există câte o mică scobitură cu un rând de ulcioare cu gât roșu. Câte două, câte trei, câte patru. În funcție de numărul de familii care locuiesc în casă. Ulcioarele sunt din lut ars din Corund, identice ca formă și culoare. Doar numerele vopsite în alb le diferențiază între ele." (Előre [Înainte], 22.05.1955 An IX. Nr. 2361)

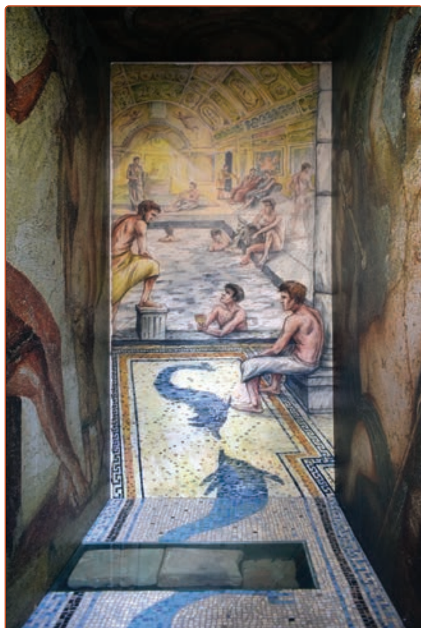
Muzeul Apelor Minerale de la Băile Seiche

Apele minerale speciale și cultura balneară de la Băile Seiche au fost cele care au justificat construirea unui muzeu local al apelor minerale, situat în apropierea Izvorului Sarolta. Muzeul Apelor Minerale – o clădire de 268 m^2, din lemn, cu etaj – a fost construit între 2004 și 2008 pentru a găzdui o expoziție despre băile și izvoarele minerale din Ținutul Secuiesc. Inaugurat în 2009, cu o expoziție permanentă deschisă timp de mai bine de un deceniu, muzeul a fost regândit în 2021 și completat cu o nouă secțiune interactivă, materiale audiovizuale și descrieri în trei limbi, în conformitate cu standardele actuale. Muzeul este o raritate în felul său. Un alt spațiu expozițional cu a tematică similară poate fi găsit în Ținutul Secuiesc numai la Tușnad.

Muzeul Apelor Minerale

Detaliu din expoziția Muzeului Apelor Minerale prezentând istoria balneară

d. Hr. 106 Epoca romană 271 1541 Epoca Premodernă 1830

1867 Dualism 1918

Epoca contemporană

Bibliografie

Csiffáry Gabriella: *Régi magyar fürdővilág*. [Vechea lume balneară maghiară] Helikon Kiadó, Budapest, 2004.

Gidó Csaba: *Vasszekér és mozdonygőz. A székelyföldi vasút története (1868–1915)*. [Căruță de fier și aburi de locomotivă. Istoria căii ferate din Ținutul Secuiesc] Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2013.

Hankó Vilmos: *Székelyföld*. [Ținutul Secuiesc] Erdélyrészi Kárpát-Egyesület, Budapest, 1896.

Jánosi Csaba – Péter Éva – Herczeg Ágnes – Takács Edvárd (szerk.): *Székelyföldi fürdők, gyógyhelyek*. [Băi și stațiuni balneare din Ținutul Secuiesc] Ars Topia Alapítvány, Budapest – Csíki Természetjáró és Természetvédő Egyesület, Csíkszereda. B. K. L. Kiadó, Szombathely, 2005.

Kisgyörgy Zoltán – Kristó András: *Románia ásványvizei*. [Apele minerale din România] Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó, Bukarest, 1978.

Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában*. [Viața baneară din Monarchie] Holnap Kiadó, Budapest, 1999.

Papucs András (szerk.): *Székelyföldi mofettás könyv*. [Carte despre mofete din Ținutul Secuiesc] Háromszék Vármegye Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2017.

Zepeczaner Jenő – Fekete Árpád – Józsa András – Szőke András – Molnos Ferenc: *Képek Szovátáról*. [Poze despre Sovata] Szováta, 2019.

Prescurtări

MHR – Muzeul Haáz Rezső, Odorheiu Secuiesc

MJM – Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș

MNS – Muzeul Național Secuiesc, Sfântu Gheorghe

ISBN 978-606-8445-32-8

